

A nyelvjáráskutatás időszerű kérdései¹

I. A nyelvjáráskutatás sürgőssége

Amióta tájszavak és nyelvjárási jelenségek feljegyzésével foglalkoznak, állandó a visszatérő félkiáltás: ütött a tizenkettedik óra, az utolsó percben fogunk hozzá a gyűjtéshez. TOLDY FERENC már 100 évvel ezelőtt a nyelvjárásk gyors nivellálódását és sajátságai rohamos pusztulását emlegeti, ZOLNAI GYULA 1929-ben már nyomtalan pusztulásukról beszél (Vö. DEME: A nyelvjárási anyag felhasználása és feldolgozása, Bp., 1949, 21). Ha már a XIX. sz. közepén vagy a XX. sz. elején volt valami jogosultságuk az ilyen, nem annyira a tényeket megállapító, hanem a kutatásra felhívó, annak sürgősségét, fontosságát hirdető felhívásoknak, akkor sokkal inkább van ma, amikor az eddig elszigetelten ható egységesítő tényezők a szocializmus gazdasági és társadalmi rendjében az eddiginél erősebben hatnak. Ismeretes, hogy már a kapitalizmus idején megkezdődik a nyelvjáráskok viszaszorulása. A XIX. sz. elején kialakult irdalmi nyelv nemcsak a városi polgárság körében, nemcsak gazdasági, állami életünk nyelvhasználatában, nemcsak a közoktatásban jutott uralomra, hanem lassan tért hódított a faluban is, így hatással volt nyelvjáráskunkra is. Erős harc indult meg a régi, nyelvjárási és az új, köznyelvi alakok között. A fejlődés természetesen, lassú volt, ez következik a nyelv természetéből és a XIX. sz. végi gazdasági-társadalmi viszonyokból, mégis sok tájszó kihalt, az alaktani rendszer sok nyelvjáráskban egyszerűbb lett, sőt még hangtani téren is lemérhető a köznyelvhez való igazodás, alkalmazkodás hatása. A XX. sz. elején a kapitalizmus gyorsuló fejlődése a nyelvi egységesülés útját is siettette. A napjainkban lezajló

¹ Nyelvtudományunk napjainkban nagy fellendülést mutat. Régi hiányok pótlódnak. A nyelvjáráskutatás azonban stagnál. Ez a probléma már hosszabb ideje foglalkoztatja nyelvészeinket. Több oldalról elhangzott a kívánság, hogy erőteljesen meg kell indítanunk a nyelvjáráskutatást, el kell háritanunk az akadályokat és a nehézségeket. A kutatás megszervezésével és megindításával kapcsolatos kérdések megbeszélésére a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének magyar osztálya 1953. április 6-án szűkebbkörű értekezletet tartott. Ezen megjelentek Bárczi Géza, Bartha Katalin, Benkő Loránd, Hidvégi Andrea, Szabó Dénes a budapesti egyetem részéről, Kálmán Béla a debreceni egyetem részéről, Deme László, Hegedűs Lajos, Imre Samu, Keresztes Kálmán, Lőrincze Lajos, Lőrinczy Éva, Végh József a Nyelvtudományi Intézet részéről. Írásban küldték el hozzászólásukat Temesi Mihály pécsi ped. főiskolai tanár és Kovács István debreceni egyetemi tanársegéd. Az értekezlet Végh József referátuma és Deme László „A magyar nyelvjáráskok néhány kérdése“ c. azóta megjelent könyve alapján foglalkozott a fenti tárggyal. Az alábbiakban a megvitatásra került fontosabb problémákat ismertetem. Az eredeti referátumot némely részletében kibővítettem, felhasználva a megbeszélésen elhangzott értékes szempontokat. Bár a részt vevők a főbb kérdésekben egyetértettek, néhány részletben voltak eltérő nézetek, és sokban közelebb jutottunk a problémák tisztázásához, ez a beszámoló mégsem jelenti az értekezlet hivatalos állásfoglalását. Közzétételének csupán az a célja, hogy ismertesse a most kialakulóban lévő felfogásunkat, jelezze, melyek a még megoldandó elvi és módszertani kérdések a nyelvjáráskutatás terén. Kíváncsot volna, hogy hozzászóljanak mások is, akiket érdekel a magyar nyelvjáráskutatás ügye.

nagy gazdasági, társadalmi változások következtében pedig a kapitalizmus idején megindult nyelvi egységesülés még inkább meggyorsul. A nagymérvű iparosítás, a fiatalságnak az üzemekbe, bányákba való özönlése, új munkahelyek keresése következtében előállott nagy belső vándorlás és (az ennek nyomában fellépő) nyelvi keveredés, a gazdálkodás régi formáinak megváltozása, a legelhagyatottabb faluknak az út-, vasút-, autóbusz-, telefonhálózatba és így a gazdasági életbe való bekapcsolása, továbbá a művelődési forradalom egyaránt az egységes nemzeti nyelv kialakulását, az irodalmi nyelv érvényesülését és a nyelvjárási sajtóságok fokozatos visszaszorítását segíti elő.

Mindez kötelez bennünket, hogy sürgősen mentsük meg a tudomány számára nyelvjárásaink nyelvi értékeit. A különböző nyelvjárásokban a hangtan, alaktan, mondat- és szókincs tekintetében sok olyan elem és jelenség található, ami a köznyelvben nincs meg. Vizsgálatuk tehát nyelvtörténeti és általános nyelvészeti szempontból nagyfontosságú. De a köznyelv jelenségeit is másképpen értékeljük, ha ismerjük azokat a nyelvi forrásokat, melyeknek eredőjeként kialakultak. AVANYESZOV „I. V. Sztálin a nyelvek és a nyelvjárások fejlődéséről“ című előadásában ezt mondja: „SZTÁLIN arra vonatkozó utalásai, hogy ezeknek (t. i. a területi nyelvjárásoknak) a nemzeti nyelvek kialakulása folyamán milyen szerepük van, megnövelik a *dialektológiának* mint tudományos disciplinának a jelentőségét, különösen a történeti dialektológia jelentőségét a nyelv történetének megkonstruálása terén, és egyben azt is megkövetelik tőlünk, hogy a meglévő mai nyelvjárások tanulmányozásánál elmélyült történeti szemléletet érvényesítsünk“ (NyIK. 1951, 2. sz. 44). A nyelvjárás kutatás fontosságát nemcsak azok hangoztatják nálunk, akik ezzel foglalkoznak, hanem általában vezető nyelvészeink is. PAIS DEZSŐ „Mit tettünk és mit tegyünk a nyelvtudomány ügyében a Sztálin teremtette fordulat után?“ című, 1951-ben tartott előadásában ezeket mondja: „Ki kell emelnem, amit a sztálini nyilatkozatokat továbbépítő szovjet közlemények is hangsúlyoznak: a nyelvjárásgyűjtés nemcsak igen fontos, hanem szerfelett sürgős is, talán a leg-sürgősebb nyelvtudományi feladatot (a ritkítás tőlem, V. J.). ... A Sztálin észrevételeit mérlegelő szovjet nyelvészekkel együtt nem lehet más a véleményünk, mint hogy a nyelvjárások anyagát minél bővebben, minél hitelesebben meg kell mentenünk, nemcsak a nyelv múltjának tudományos ismerete, hanem a nyelv, az egységes nyelv jövő fejlődésének biztosítása érdekében is“ (a ritkítás tőlem, V. J.). (AkÉrt. LVIII. 488. füzet, 379) 1953-ban „A magyar nyelvtudomány időszerű kérdéseiről“ tartott akadémiai előadásában PAIS ismét nyomatékkal húzza alá a nyelvjárás kutatás fontosságát. Egyben összehasonlítva a nyelvjárás kutatás állását egyéb nyelvészeti feladataink teljesítésével, nem tartja elegendőnek eddigi eredményeinket. „Nem akarom megismételni az 1951-ben mondottakat. De valamire mégis utalnom kell. Akkor, amikor Göcsej legbelsejében Nagylengyel határában megfeszített, sőt hősies, de aránylag rövid munkával olajpatakokat sikerült fakasztani a földből, és olajtavakat megtölteni velük (Szabad Nép 1953 május. 14. 3. l. A geológus), sietnünk kell, hogy az egyik megbecsülhetetlen kincs: a hazai nyersanyag kiemelésével természetesen együttjáró környezeti és társadalmi változások ne fenyegetsenek ősi kincsünknek: nyelvünk egyik legfontosabb változatának megörökítés nélkül való elvesztésével. — Általában aggasztó, hogy a nyelvatlaszgyűjtés, de új nyelvjárási anyagnak a felgyűjtése is lassabban halad a tervezettnél, részben mivel a kiválóan képzett és gyakorlott gyűjtők egy részének, főképpen az egyetemieknek alig van módjuk ezzel a szívük szerint való feladattal foglalkozni, részben pedig mivel új szakemberek képzésére nincsenek meg a lehetőségek.“ (1953. május 24-én az első osztályban a nagygyűlés keretében elhangzott előadásból, A Magyar. Tud. Akad. I. Oszt. Közl. III, 27.)

Vizsgáljuk meg, indokoltak-e ezek a megállapítások! Nézzük meg, mi történt a nyelvjáráskutatás terén az utóbbi esztendőkből! Az 1941-es népnyelv-kutató értekezlet gazdag munkatervet dolgozott ki, de anyagi nehézségek miatt, és mivel nem lehetett a kutatásra alkalmas pedagógusokat a tanári munkától mentesíteni, csak kisebb nyelvtani, szókincs- és szövegyűjtések folytak. A felszabadulás és különösen a sztálini cikkek után a nyelvjáráskutatásban is fordulat következett be. 1950 tavaszán megindult végre a nyelvatlaszgyűjtés, nem sokkal utóbb megkezdődött az új tájszótár készítése is. A MTA. Nyelvtudományi Intézetének munkatervében az értelmező szótár és a leíró nyelvtan mellett központi helyet foglal el a nyelvatlaszgyűjtés. A nyelvatlaszgyűjtés nemcsak azért jelentős, mert a nyelvtani kérdőív anyagának 350, a szóföldrajzi kérdőív anyagának 180 kutatóponton való végigkérdezése és begyűjtése után áttekintő képet kapunk végre a magyar nyelvjárások hangállományáról és hangállapotáról, legfontosabb alaktani és néhány mondattani sajátosságáról, a jelenségek elterjedésének határaitól, a szavak földrajzi megoszlásáról; hanem azért is, mert a nyelvatlaszgyűjtés elvi célkitűzéseiben és gyakorlati módszerében, filológiai pontosságában, magas igények támasztásával lényegesen előbbre viszi a nyelvjáráskutatás ügyét. Nemcsak a hangtani feljegyzés lett sokkal pontosabb és megbízhatóbb, mint az összes eddigi gyűjtésekben, hanem az alakok szociális érvényének megállapításában, a valóságos nyelvi állapot felvételére való törekvéssel a gyűjtött anyag általános nyelvtudományi szempontból sokkal értékesebb lesz, mint az eddigi magyar nyelvjárás tanulmányoké. Hasonlóan fontos vállalkozás az Új Magyar Tájszótár adatainak gyűjtése is. Ez a SZINNYEI Magyar Tájszótára óta megjelent vagy egyetemi és tudományos intézetekben, múzeumokban őrzött kéziratos nyelvjárási anyagot cédulázza fel. Az eddigi gyűjtések kritikai felülvizsgálatával, majd később közzétételével nagy szolgálatokat tesz, de nem terjed ki új gyűjtésre. Az 1941-es népnyelv-kutató értekezlet fontosnak tartotta nyelvjárási szövegek gyűjtését és kiadását is. Még 1944-ben megjelent VÉGH JÓZSEF: „Sárréti népmesék és népi elbeszélések“ című kiadványa, 1946-ban HEGEDÜS LAJOS: „Népi beszélgetések az Ormányságból“ című hanglemezes gyűjtése, 1952-ben megjelent HEGEDÜS LAJOS: „Moldvai csángó népmesék és beszélgetések“ c. szövegekönyve. Nagy értéket jelentenek továbbá a MTA. Nyelvtudományi Intézetének nyelvjárási anyagot, beszélgetéseket tartalmazó hanglemezfelvételei (HEGEDÜS LAJOS munkája), 1952-ben megjelent az Akadémia kiadásában KERESZTES KÁLMÁN szerkesztésében KISS GÉZA: Ormánysági Szótára.

Eredményeink tehát vannak. De vannak mulasztásaink is. A nyelvatlaszgyűjtésen és a magnetofonnal történő szövegfelvételen kívül — néhány lelkes egyéni kezdeményezést nem számítva — semilyen szervezett nyelvtani, szöveg- és szókincsgyűjtés nem folyik. Pedig köztudomású, hogy a nyelvatlasz sem a nyelvtant, sem a szótárt nem pótolhatja. (A Magyar Népnyelv V., VI. kötetében, illetőleg a Magyar Nyelvjárások I. kötetében megjelent nyelvtani tanulmányok régi gyűjtések feldolgozásai, illetőleg közölt anyagok nyelvészeti értékesítései).

Mi az oka, hogy gyűjtőmunka nem folyik?

1. Nincsenek megfelelően képzett nyelvjáráskutatóink. A nyelvjáráskutatásban eddig sikerrel részt vevők zömét leköti a kétségtelenül legsürgősebb nyelvjáráskutató feladat: a nyelvatlaszgyűjtés, néhányat az egyetemi és főiskolai oktató munka vagy az állami adminisztráció. Egyetemünk az utóbbi években szerveztek ugyan kiképző tanfolyamokat, de ezek nem voltak elég tervszerűek, a tanfolyamok után a hallgatókat nem foglalkoztatták rendszeresen, a gyűjtő munkára jelentkeztettek nem kaptak megfelelő témát, így egy-egy rövid nyári

gyűjtés után inkább más nyelvészeti feladatra vállalkoztak. Az utóbbi 8–10 esztendő alatt nem nevelődtek ki új nyelvjáráskutatók.

2. A kutatás nem volt jól megszervezve. Nem készítettünk konkrét ter-
veket. Az 1941-es népnyelvkutató értekezlet után az 1949-ben tartott I. nyelvész-
kongresszus az 1941-esnél is gazdagabb programot javasolt, szintén ilyet
ajánlanak az 1941-es értekezlet után megjelent módszertani könyvek (BAKÓ
ELEMÉR: A népnyelvi gyűjtés és anyagrendezés módszere, Debrecen, 1942,
KÁLMÁN BÉLA: Nyelvjárási gyűjtésünk múltja, mai állapota és feladatai.
Bp., 1949; DEME LÁSZLÓ: A nyelvjárási anyag felhasználása és feldolgozása.
Bp., 1949; LŐRINCZE LAJOS: Földrajzinév-gyűjtésünk. Bp., 1949.). Mindegyik
program pont szép és hasznos nyelvjárástani, nyelvtörténeti, sőt általános
nyelvtudományi szempontból is. De úgy látjuk, szükség van arra, hogy a gazdag
programból kijelöljük azokat a feladatokat, amelyek a legfontosabbak és
legsürgősebbek. Néhány, talán szerényebb feladat megoldása a tudomány
számára gyümölcsözőbb, mintha mindent akarunk, a végén pedig semmit sem
csinálunk; vagy ha semmiképen sem akarjuk megkötni a kutató kezét, rábizzuk
a feladat kiválasztását a kezdőkre, akik vagy erejükön felüli feladatra vállalkoz-
nak, és munka közben megtorpannak, vagy nem jutnak túl a gyűjtésen, és nem
kezdenek hozzá a gyűjtött anyag nyelvészeti feldolgozásához.

3. Nincs eléggé tisztázva az anyag közlésének és feldolgozásának a mód-
szere, a gyűjtött anyag nyelvészeti értékesítése. Talán nem túlozunk, ha azt
állítjuk, hogy az utóbbi időkben azért nem nevelődtek ki új nyelvjáráskutatók,
mert a nyelvészethez kedvet érők nem látják a nyelvjáráskutatásban rejlő
nyelvészeti lehetőségeket, kedvüket szegi az, hogy pusztá anyaggyűjtő és adat-
közlő munkát végeznek. CSÜRY és tanítványai nagy érdemeket szereztek, ami-
kor a nyelvjárási anyaggyűjtésnek új módszerét kidolgozták, de az anyag nyelv-
észeti értékesítését a Csüry-iskolának sem sikerült megoldania. Az adatok fel-
dolgozásának módszerét illetően kátyúba jutott a nyelvjáráskutatás, és talán
ezért lohadt le a gyűjtőkédv is. Ebből a kátyúból úgy lehet kijutni, ha a nyelv-
járási anyaggyűjtést tervszerűvé tesszük, ha tudjuk, hogy mit miért gyűjtünk,
látjuk, hogy a magyar nyelvtudomány nagy épületében hol lesz a helye és mi lesz
a funkciója. A jelen sorok írásának is az a célja, hogy hozzásegítsen bennünket
e kérdések megoldásához.

A következő feladatokkal kívánunk foglalkozni:

Mit gyűjtünk (miért gyűjtünk, hogyan gyűjtünk, hol gyűjtünk)?

A gyűjtők képzése.

A kutatás megszervezése.

II. Mit gyűjtünk?

Az utolsó két évtizedben sok szó esett erről a kérdéstről a nyelvjárá-
skutatásban. CSÜRY és iskolája a „mindent gyűjtünk” elvével akarta felszámolni
a régi gyűjtések ki nem elégitő módszerét. A Nyelvőr-beli (és NyF.) gyűjtések
érdeme, hogy az egész nyelvi rendszerről képet akartak adni. Azonban a maguk
korában értékes gyűjtések már nem felelnek meg az újabb tudományos kívánal-
magnak. Többnyire az egyes hangtani, alaktani jelenségeket sorolják fel néhány
példával, a nyelvjárási alakokat pedig sokszor a köznyelvből származtatják.
A nyelvi jelenségek elterjedésének mértékéről és módjáról nem lehet belőlük képet
alkotni, így természetesen az egész nyelvi rendszerről nyújtott képük is sovány.
CSÜRY és tanítványai azért egy-egy nyelvi jelenség beható leírását próbálták
nyújtani, ú. n. *jelenségmonográfiákat* készítettek. Az 1941-es népnyelvkutató
értekezleten és azután is sok vita volt arról, hogy mit érdemesebb csinálni:

ú. n. *jelenségmonográfiát* vagy az egész nyelvi rendszert feldolgozó *nyelvtani leírásokat*. CSÜRY tanítványai azon a felfogáson voltak, hogy egyelőre helyesebb jelenségmonográfiákat készíteni, mert az egész nyelvi rendszerről néhányéves gyűjtő munkával nehéz képet alkotni. De azért sem tartották jónak az általános monográfiákat, mert 10 évvel ezelőtt nem tudtuk, hogyan lehetne azokat jól megcsinálni. Nem láttuk a sarkpontokat, nem tudtuk azt, hogy a magyar nyelvjárásoknak melyek azok a hangtani, szótani (alaktani), mondattani problémái, melyeknek vizsgálata nyelvjárástani, nyelvtörténeti és általános nyelvészeti szempontból fontos. A nyelvatlasz kérdőszavainak, a nyelvtörténeti adattár sémáinak, a leíró nyelvtan adatgyűjtési kategóriáinak elkészítése után és nem utolsó sorban az 1930-as, 40-es években megjelent nyelvjárási jelenségmonográfiák tanulságainak birtokában ma már könnyebben megállapíthatjuk, hogy nyelvjárási jelenségeink közül melyek a tudomány számára tanulságos kérdések. Ilyen előmunkálatok után könnyebb lesz az általános, az egész nyelvi rendszerre kiterjedő monográfiákat elkészíteni. Ma már megegyezik a közfelfogás, hogy egyaránt szükség van az egész nyelvi rendszert felölelő, áttekintő monográfiákra és egy részletet feldolgozó, ú. n. jelenségmonográfiákra. (Vö. DEME „A nyelvjárási anyag felhasználása és feldolgozása.” Bp., 1949, 14—21).

A nyelvtani rendszer tanulmányozásán kívül fontos a *szókincs* vizsgálata is. A régi nyelvjáráskutatás csupán tájszavakat gyűjtött. CSÜRY hangoztatta nálunk először, hogy egy nyelvi egységet a maga teljes egészében kell vizsgálni, fel kell gyűjteni egy nyelvi egység teljes szókincsét. A Szamosháti Szótár és a múlt évben megjelent Ormánysági Szótár mutatja, hogy a jó regionális szótár nemcsak a lexikai vizsgálatokat teszi lehetővé, és nagy hasznára van más tudományoknak (pl. földrajz, néprajz, történet), hanem gazdag nyelvi anyagával, példamondataival a nyelvtani vizsgálatokat is elősegíti, gyakorlati szempontból mintegy előfeltétele egy nyelvjárás beható tanulmányozásának. A szókincs és a nyelvtani rendszer vizsgálata szempontjából tehát a magyar nyelvjáráskutatás távolabbi nagy programját úgy tudjuk meghatározni, hogy szükség van nagy *regionális szótárakra* és *alapos, az egész nyelvi rendszert, hangtánt, szótánt (alaktant), mondattant felölelő monográfiákra*. Közéleti programként pedig a *szűkebb terjedelmű*, de az egész nyelvi rendszerrel foglalkozó *monográfiákat* és a *jelenségmonográfiákat* jelölhetjük meg.

a) *A nyelvtani leírások, monográfiák*

Alapos, részletes monográfiát, ami az egész nyelvtani rendszert (hangtánt, szótánt, mondattánt) tárgyalja, sokévi gyűjtéssel, jó nyelvjárási szöveggyűjtemény és szótár birtokában lehet lelkiismeretesen megcsinálni. De áttekintő monográfiát páresztendei gyűjtő munkával el lehet készíteni, ha a módszert megkönnyítjük. Ennek pedig az a módja, hogy a *kutatási sémát*, a vizsgálandó jelenségek listáját elkészítjük, utána pedig összeállítjuk azokat a szavakat, amelyeken a vizsgálandó jelenségek tanulmányozhatók. Aki próbálkozott valaha nyelvjárási monográfia készítésével, tudja azt, hogy milyen nehéz az adatgyűjtést elvégezni, kijelölni azt, hogy mit gyűjtsön, melyek azok a fontos szavak, amelyek a *vizsgálandó jelenségek paradigmái* lehetnek. (Könnyebb helyzetben volt az, aki olyan kérdést választott, amelyről már volt hasonló tárgyú nyelvjárási monográfia.) Mit csináltak eddig általában a gyűjtők? A legegyszerűbb módszer az volt, hogy szótárak — a Szamosháti Szótár megjelenése előtt kétnyelvű szótárak — anyagának mechanikus átnézésével állították össze vizsgálandó jelenségük gyűjtési sémáját, vagy pedig GOMBOCZ rendszerezése nyomán állítottak össze valamelyes sémát és paradigmát. Az egyes szavakat azután igyekeztek aktív,

indirekt módszerrel, kérdezéssel, de nem nyílt rákérdezéssel begyűjteni. Természetesen, passzív megfigyelésük anyagát, szó- és szöveggyűjtésüket is kicédelázták. 1—2 esztendő passzív módszerű szó- és szöveggyűjtés anyaga azonban általában nem volt elég, hogy egy jelenséget rendszerszerűen megvizsgáljanak. Tanulmányosak erre vonatkozólag SULÁN BÉLA megjegyzései a „Szempontok az í-zés vizsgálatához” c., 1951-ben megjelent tanulmányában: „Martoson 1940 nyara óta 1943 őszéig összesen körülbelül öt hónapot töltöttem el nyelvjárásgyűjtéssel. Ez alatt az idő alatt többnyire beszélgetéstörödékeket és alkalmi szövegeket gyűjtöttem. Később azonban rájöttem, hogy ha ilyen szöveggyűjtésekből akarom majd összeállítani a martosi í-zés eseteinek lehetőleg teljes jegyzékét, az í-zés terjedelméről adott vázlatom talán nagyon is hiányos lesz, mert nem az í-zés szempontjából készülő gyűjtésekkel aligha jutok a martosi nyelvjárás minden í-ző eleméhez. Ezért körülbelül három hónapos szöveggyűjtés után a közvetlen gyűjtőmódszerhez folyamodtam: az í-ző anyagot közli leírásokból összeállítottam egy kérdőívet, ezt kiegészítettem Balassa szótárának (A magyar nyelv szótára, Bp. 1941) í-t tartalmazó szavaival, továbbá a NyUSz. alapján készített — az í-zés szempontjából számbajöhető — nyelvújítási szavak jegyzékével, és ennek a kérdőívnek az anyagát közvetlenül [nyilván aktív, indirekt módszerrel] végigkérdeztem” stb. (Magyar Nyelvjárások I, 14). Tehát mindenképpen szükség volt valamilyen összeállításra, ha ezt nem nevezték is sémának. Az ilyen módszerrel gyűjtött és közölt anyagok, mivel minden kutató másként állította össze őket, nehezen hasonlíthatók össze. Nincsen közös törzsanyaguk, így nyelvészeti felhasználásuk is nehéz. A kutató nem tudja, hogy a hiányzó adat a valóságban is negatívumot jelent-e. Mennyivel hasznosabb lesz, ha a nyelvtörténet és a nyelvjárási irodalom adatainak gondos tanulmányozása után elkészítjük a magyar nyelvjárások hangtani, alaktani, mondattani kutatási sémáját, a séma után pedig a paradigmákat tartalmazó kérdőívet, hogy megkíméljük kutatóinkat hosszú hetek, hónapok vagy évek nehéz előkészítő munkájától. Így azok felszabaduló idejüket a gyűjtés pontosabb, gondosabb elvégzésére és az anyag nyelvészeti feldolgozására fordíthatják.

A sémarendszerű gyűjtéssel szemben általában két ellenérv szokott felmerülni: 1. Túlságosan megkötjük a kutató kezét. 2. Nem jó, ha a gyűjtőknek annyira „szájukba rágjuk” a témát, nem lesz iniciatívájuk. Mindkét ellenérvre könnyű a válasz. A sémával nem kötjük meg a kutató kezét. Szabad neki a séma felül más jelenséget is tanulmányozni, szabad a kérdőívben szereplő paradigmákon kívül mást is begyűjteni, csak az a fontos, hogy az összehasonlíthatóság meg a rendszer teljessége kedvéért állítsa össze a kérdőívben szereplő paradigmákat. Az anyaggyűjtés után az anyagot rendezni és nyelvészeti értékkelni kell. A séma csak váz, csak vezérfonal, a kutatónak kell élettellel kitöltenie. — Hogy az így, tervszerűen elkészített, a munkaközösség által megvizsgált és a gyakorlatban csiszolt, alakított, javított séma és kérdőív mennyivel jobb, mint a kutatók (különösen a kezdők) készítette saját séma és kérdőív, azt nem kell bővebben fejtegetnünk. Ha a tehetséges, nagy invenciójú és jó problémalátású kutató szűknek érzi a sémát és a kérdőívet, jogában áll kibővítenie, az adatok értékelésekor átrendeznie. A kérdőív nem béklyó, hanem a meginduláshoz adott segítség. A kérdőív a kutatás meggyorsítására, az adatok feltárásának megkönnyítésére szolgál, hogy így ezen az úton 5—6 esztendő múlva a magyar nyelvjárások hangtani, alaktani, mondattani jelenségeiről az ország 8—10 pontján képet kaphassunk. Séma és kérdőív nélkül egy-egy hangtani vagy alaktani jelenségről kapunk egy-két monográfiát, és míg várakozunk a nagy nyelvjárásstudományokra, elmosódnak a nyelvjárási sajtásokok. — Nagy előnye a séma- és a kérdőívrendszernek, hogy nemcsak nagy gyakorlattal rendelkező, képzett kutatók, hanem ú. n. haladó kutatók is végezhetik az adatgyűjtés fárasztó munkáját, és a séma segíti

őket a feldolgozásban is. Ennek számbavétele pedig nagyon fontos, hiszen szinte minden nyelvjáráskutató munkát új kutatókkal, a munkába ezután beállók-
kal kell elvégeztetnünk. (Már fentebb említettük, hogy a nyelvatlasmunka
hosszú időre leköti nyelvjáráskutatóinkat, az egyetemeken oktató nyelvészeink-
től sem igen várhatunk nagyobb szabású gyűjtőmunkát.) Ha más területeken
sikerrel alkalmazták a sémarendszert az adatok feltárásában, miért ne alkalmaz-
hatnánk a nyelvjáráskutatásban is. (Vö. nyelvtörténeti adattár, a leíró nyelvtan
adatgyűjtési kategóriái, nyelvatlasz.) Végezetül mi is a részletes (hangtant, szótant,
alaktant, mondattant is tárgyaló) monográfiákból jelöltük meg a nyelvjárás-
kutatás távolabbi célját. De ezeket szöveggyűjtemények, szótárak nélkül lehe-
tetlen megcsinálni. Elgondolásunk szerint kb. 8—10 ezer paradigmával (a nyelvtani
nyelvatlasz-kérdőív anyagának a tízszeresével) megkaphatnók az áttekintő
képet fontosabb nyelvjárás-területeink nyelvtani rendszeréről.

A nyelvjáráskutatók többsége szükségesnek tartja, hogy a sémarendszerű,
áttekintő monográfiákon kívül a teljes nyelvtani leírások elkészültéig készít-
tessünk ú. n. *jelenségmonográfiákat* is; vagyis egy-egy nyelvi jelenséget a lehető
teljes nyelvi anyagon, önmagában vizsgáljunk meg. Ilyen téma volna pl. az *ő-zés*
és *é-zés* vagy az *é-zés* és *í-zés* vizsgálata. A jelenségmonográfiákhoz is el kell készí-
tenünk a tervet. Nem minden hangtani vagy alaktani jelenséget érdemes mono-
gráfiaszerűen feldolgoztatni. Viszont így kimaradna sok hangtani, alaktani kérdés.
A sémarendszerű gyűjtés azzal, hogy egy nyelvjárás teljes hangtani, alaktani és
mondattani rendszerét felöleli, az így támadó hiányokat pótolja.

Nagy szolgálatokat tett DEME LÁSZLÓ a nyelvjáráskutatás ügyének, amikor
most megjelent tanulmányában (A magyar nyelvjárások néhány kérdése) elkészít-
tette a magyar nyelvjárások hangtani kutatási sémáját. A *sémák* összeállításakor
a vizsgálat alapjává a *hangok funkcionális megterheltségét* tette. Ennek a köz-
nyelvhez, mint mérőszközhöz, de nem mint származtatási alaphoz viszonyít-
tott típusait tendenciák szerint vizsgálja. Mik a nyelv fejlődését irányító *tenden-
ciák*? Deme fejtegetéseinek lényegét a tőle vett idézetekkel a következőkben
próbálom megadni. „Minden nyelvnek megvannak a maga, csak rá jellemző
sajátosságai, amelyek a fejlődése során kialakultak benne, s oly erősen a sajátjává,
lényegévé váltak, hogy továbbfejlődésének módját is megszabják, irányítják,
befolyásolják. Ezek statikusan nézve sajátságok; mozgásukban, a fejlődést
irányító működésükben pedig az adott *nyelv fejlődésének belső törvényei*.” (137)
„A tendenciák nem mások, mint a nyelvjárás fejlődésének belső törvényei.
Leíró szempontból sajátosságok, de történetileg kialakult sajátosságok, amelyek
a nyelvjárásnak oly erősen a lényegévé váltak, hogy továbbfejlődését is állandóan
irányítják, egy bizonyos mederben tartják.” (137) „A tendencia nem egyszer
lefolyó változási folyamat, s nem is annak oka: hanem működésében a
nyelvjárások azon *törékvése*, hogy a fejlődés többirányú lehetőségei közül
az egyiket válassza (pl. labialitás); állapotszerűen pedig a nyelvjárások-
nak az a *sajátossága*, hogy a többféle szinkron lehetőség közül követ-
kezetesen az egyik található meg benne (pl. labialitás)” (133). A hangok funkcioná-
lis megterheltségének szempontjából DEME a következő tendenciákat kívánja
vizsgálni nyelvjárásaink hangtanában: magánhangzóknál: 1. labiális, 2. illabiá-
lis, 3. zárt, 4. nyílt, 5. rövid magánhangzós, 6. hosszú magánhangzós, 7. a difton-
gusok jellege, 8. nazalizáció, 9. hiány, többlet; mássalhangzóknál: 1. apatális,
2. palatális, 3. explozív, 4. nem affrikáta — affrikáta, 5. oldalrész — közép-
rész (pl. *j-zés* a *ly* vagy *l* terhére), 6. rövid mássalhangzós, 7. hosszú mással-
hangzós, 8. mássalhangzó hiánya (hiátus), többlete. Ha ezen séma alapján
feldolgozzuk egy nyelvjárás hangtanát, a hangok funkcionális megterheltségének
szempontjából a jelenségek megléte vagy hiánya, illetőleg a tendenciák mértéke,
foka alapján áttekintő képet kapunk az illető nyelvjárás hangtanáról. Ez szink-

ron anyag, de történeti távlatba beágyazva kapjuk meg. „Ugyanakkor összehasonlíthatóvá is válik az anyag az összes többi nyelvjárásával, hiszen a séma minden lehetőséget felölel, s így a feldolgozó kénytelen választ adni arra, hogy a jelenség a nyelvjárásban megvan-e vagy sem, továbbá milyen helyzetben és, milyen erősségekben van meg” (145). A sémában egy-egy szó többször szerepel, hiszen minden jelenséget meg kell vizsgálni az elképzelhető összes fonetikai helyzetben. A sémát kérdőívvé kell átalakítani, a vizsgálandó jelenségek paradigmátárát össze kell állítani, a séma csak feldolgozási keret, nem pedig gyűjtési segédlet. A gyakorlatban ki kell próbálni a kérdőívet is, a sémát is. Esetleg egyszerűsíteni, egyes részeiben pedig bővíteni kell.

A hangtani sémán kívül ki kell dolgoznunk a nyelvjárások alaktanának és mondattanának kutatási sémáját is. Természetesen az alaktan és a mondattan terén a különbségek nem olyan nagyok. Éppen ezért nehezebb lesz összeállítani a vizsgálandó jelenségek listáját, a kutató sémát. Nyelvjárásaink alaktanával és mondattanával keveset is foglalkoztak. A problémákat nem látjuk annyira tisztán, mint a hangtanban. Annál inkább szükség van arra, hogy egy munkaközösség a sémákat összeállítsa. Ha a vizsgálandó jelenségek listáját (a sémát) kidolgoztuk, el kell készíteni azon szavak jegyzékét, melyeken a jelenségek vizsgálandók.

A mondattanban nehezebb lesz a paradigmákat megadni, illetőleg nehezebb lesz azokat begyűjteni. De itt is össze lehet állítani az érdekesebb problémákat (a sémát). Megfigyelésükre általában csak passzív módszer alkalmas, látjuk ezt a nyelvatlaszgyűjtés tanulságaiból, tehát itt lényegesen kevesebbet tudunk begyűjteni kérdőívvél. A mondattani vizsgálatokhoz szövegek kelleneek.

A monográfiákkal kapcsolatosan még egy problémáról kell megemlékeznünk. Milyen legyen a gyűjtött *anyag feldolgozása*? Eddig két módszer volt divatos: pusztán leíró és történeti vizsgálat. Mivel a kutatók a szinkron-leírást csak kezdetnek tekintették, megpróbálták a nyelvjárási adatokat a nyelvtörténetiekkel összekapcsolni (VÉGH JÓZSEF: A békési népnyelv névszótövei, Debrecen, 1943.; PAPP LÁSZLÓ: Az *ú* és *ü* hangok a hosszúpályi népnyelvben, Debrecen, 1948.; TEMESI MIHÁLY: Az *úr* mánsági nyelvjárás nyelvtana. Kiadásra vár). Ezek a vizsgálatok sajnos nem hozták meg a kívánt eredményt. A nyelvjárási adatokat a történeti fejlődésbe beilleszteni egyelőre reménytelen feladat. A nyelvtörténeti adatokról nem tudjuk, hogy melyik nyelvjárás emlékei, az esetleg más tájról való nyelvjárástörténeti, nyelvtörténeti alak és a vizsgált nyelvjárás adata között összefüggést megállapítani módszertani hiba. Így a nyelvjárás tanulmány írója akarva-akaratlanul is közmagyar nyelvtant ír, megfűszerezve egy-két nyelvjárási példával. Nagyon helyesen veti fel tehát a kérdést PÉTER LÁSZLÓ, hogy nem lehetne-e az ilyen dolgozatokra fordított hatalmas fáradságot, erőt, utánajárását gazdaságcsabban felhasználni, több szinkronikus felvételt csinálni, s csak midőn már több pontról van jó módszerrel gyűjtött, megbízható anyagunk, hozzáfogni a kérdés történeti elmélyítéséhez, a köznyelvvél és más nyelvjárásokkal való egybevetéshez. (Az *ö*-zés kérdéséhez, Magyar Nyelvj. I, 118—119.) A magyar nyelvjárás kutatás tehát a feldolgozás módszerét illetően jutott kátyúba. Minden kutató érzi, hogy itt van a hiba. Jobb, gyümölcsözőbb módszert kell kidolgozni. DEME LÁSZLÓ már 1945—46-ban készült és 1949-ben megjelent tanulmányában (A nyelvjárási anyag felhasználása és feldolgozása) is bírálta nyelvjárás-kutató tanulmányaink módszerét, még alaposabban bírálja most megjelenő tanulmányában (A magyar nyelvjárások néhány kérdése). A hangtani vizsgálatokra meg is adja az új, járhatóbb módszert: ez *egy-egy nyelvjárás hangtanának tendenciák szerinti tanulmányozása a hangok funkcionális megterheltségének alapján* (l. fentebb).

Sokkal nehezebb lesz a jó módszert megtalálni az alaktan és később majd a mondattan számára. Mégis úgy látom, hogy DEME gondolatmenetét követve új feldolgozási módszerül kínálkozik a *nyelvjárási anyagnak szinkron szemléletű de a történeti ismeretek alapján való osztályozása* annak bemutatása, hogy a nyelvtörténetben érvényesülő, a fejlődést megszabó, irányító törekvések (*tendenciák*) hogyan mutatkoznak egy-egy nyelvjárásban. Néhány példát említek. A névszótövek egy csoportjában a magyar nyelvterület nagy részén a bekövetkezett a hangzónyújtás (*madár — madarat, kéz — kezet* típus). Érdekes szempont mostmár annak vizsgálata, hogy ez a nyújtás mennyire érvényesült az egyes nyelvjárásokban. A fentemlített típus kéttagú palatális példáiban nyugaton, keleten, északon egyaránt rövid tőhangzós alakokat találunk: *tehen, szeker, level*, de már alig van olyan nyelvjárásunk, ahol a *madár* szó *madar* alakban maradt volna fenn. A hangzónyújtó tövekhez tartoznak az ú. n. *ú, ű, í* tövek is. A nyelvtörténet tanulsága szerint az egytagú *ú, ű, í* tövekben megvolt a hangváltozás a ragozásban és a képzett alakokban: *út — utat, utas, utazik*; ezt a nyelvállapotot őrzi néhány palóc nyelvjárás és az irodalmi nyelv. Mostani tudásunk szerint azonban a magyar nyelvterület szélén nincs meg a hangváltás, mindenütt rövid alakok használatosak: *ut, uton, utas*. A Tiszántúl nagyobb részén a hangváltás szintén nincsen meg, de itt nem rövid, hanem hosszú hangzós alakokat találunk: *út, útat, útas, útazik, útasít*. Egy-két szóban megvan a hangváltás: *tűz — tüzet, nyíl — nyilat, úr — urat*... Ez utóbbi alakok is azt bizonyítják, hogy e területeken is megvolt a hangváltás a többi egytagú szóban is, de az analógia kiegyenlítette. Mivel egyéb tárgyi bizonyítékunk (e vidékekről származó nyelvtörténeti adatunk) nincs, a kérdés történetének mélyebb vizsgálatába nem bocsátkozhatunk. Még nehezebb annak eldöntése, hogy a magyar nyelvterület szélein az egy- vagy kéttagú rövid hangzós tövek eredeti hangállapot megőrzött maradványai-e, vagy pedig az analógia kiegyenlítő hatásának eredményei. Ennek eldöntése talán jobban sikerül, ha gazdagabb nyelvjárási ismereteink lesznek, és nagyobb nyelvtörténeti anyagunk kerül napvilágra. A magyar nyelvtudomány számára a szinkron állapot felvétele a leghasznosabb. Továbbá igen érdekes annak megállapítása, hogy az eredetibb nyelvállapotot mennyire kezdte ki a köznyelv kiegyenlítő hatása. Tapasztalataink szerint a *tehen, szekere*féle alakok nagyon eltűnőben vannak. Egyes rövid *u, ű, í* hangzókat kedvelő nyelvjárásokban a környező nyelvjárások hatására terjedni kezd a hosszú tőhangzós alak, egyelőre még nem rendszerszerűen, hanem egyes szavakban, pl. *búza, borgyú*. Viszont ennek fordítottjára is találunk példákat. A kákicsi nyelvjárásban pl. a régi *út, kút, tűz* alakokat kiszorította a rövid tőhangzós *ut, kut, tűz* (I. KERESZTES bevezetése az Ormánysági Szótárban, XI, XII.). Ezek bemutatása a jó nyelvjáráskutató munka feladata. Az anyagnak, nem mechanikus, abc-szerű közlése, hanem a nyelvtörténeti ismeretek birtokában történő csoportosítása, a *jelenségek magyarázása, értelmezése* (pl. a környező nyelvjárások vagy a köznyelv hatása) volna szerintem az anyag feldolgozásának járhatóbb, gazdaságosabb útja. (Kb. ezen az úton próbál járni, ha nem is mindig tudatosan BARTHA KATALIN: A szlavóniai nyelvjárás szóképzése. Magyar Nyelvjárások I.)

A nyelvjárások nivellálódása és a köznyelv egyre erősebb térhódítása előtérbe hozzák a *nyelvi jelenségek dinamikus szemléletének kérdését*. A nyelvi jelenségek bemutatásakor és így természetesen a gyűjtéskor sem szabad megfélekedni a nyelvfejlődésről, t. i. arról; hogy a nyelvi rendszer elemei állandó mozgásban vannak. A meglévő alakok mellé új alakok keletkeznek, részben a nyelv fejlődése belső törvényeinek működése folytán, részben más, szomszédos nyelvjárások és a köznyelv hatására. A régibb nyelvészeti felfogás a jelenségeket általában statikusan szemlélte, de újabban nyelvészeink jó eredménnyel érvényesítik a dinamikus szemléleti módot, így a magyar nyelvtörténetben sikerrel alkalmazza

PAIS, BÁRCZI. A magyar nyelvjáráskutatásban már CSÚRY BÁLINT is beszélt kihálófélben lévő alakokról, tanítványai is sokat beszéltek nemzedékváltásról (volt olyan című dolgozat is); mégis a CSÚRY-iskola a jelenségeket általában statikusan szemlélte, és így a valóságról, a jelenségek elterjedésének mértékéről, módjáról nem adhatott igazán hű képet. Nyelvjáráskutatásunkban a nyelv-
atlaszgyűjtők alkalmazták először ezt a módszert. Eszerint 'a nyelvjáráskutató-
nak meg kell állapítania az alakok szociális érvényét: melyik a leggyakrabban
használatos, az ú. n. főalak, melyik van keletkezőben, melyik van elhalóban.

b) Szógyűjtés

A nyelvtani rendszer 8—10 ezer adaton keresztül séma és kérdőív segí-
ségével vizsgálható. A nyelvtani rendszer vizsgálódási körének kijelölése könnyebb
feladat. De mi történjék a lexikával? A *regionális szótár* akkor értékes, ha az illető
nyelvi egységnek lehetőleg teljes szókincsét magában foglalja, felveszi azokat a
szavakat is, amelyek megvannak a köznyelvben is, felsorolja az összes jelentés-
árnyalatokat példamondatokkal. A szógyűjtésben teljességre kell törekedni.
Egy-egy szó megléte vagy meg nem léte is döntő. Amíg nincs köznyelvi szótárunk,
addig minden szót fel kell venni a tájszótárakba. A gyűjtés folyamán azután is
mindent fel kell jegyezni, szerkesztéskor lehet majd dönteni arról, hogy egy-egy
szó bekerüljön-e a szótárba, ha a jelentése is megegyezik az értelmező szótárban
felsorolt jelentésekkel, vagy elég lesz az utaló. — Egy regionális szótár elké-
szítése nagy feladat. Mégsem kell rá egy emberélet. Ha módszeresen,
fogalomkörök szerint haladva gyűjtünk, és a kutató évente 3—4 hónapot a hely-
színen tud tölteni, akkor 6—8 esztendő alatt elvégezhető a gyűjtés. Az ellenőrzés,
szerkesztés kb. 2—3 esztendő. Tehát kb. 10 év alatt elkészülhet egy ilyen szótár.
Ha a mi nemzedékünk 5—6 ilyen tájszótárt el tudna készíteni, igen nagy lépést
tennének a nyelvjáráskutatás terén. A szógyűjtéssel egyidejűleg természetesen
szöveggyűjtést is kell végezni, ami igen sok nyelvtani anyagot hoz. A szótár
elkészítése után könnyen meg lehet írni az illető nyelvi egység részletes nyelv-
tanát is. Egy nyelvi egység teljes nyelvészeti feldolgozásának tehát 3 részből kell
állnia: 1. szótár, 2. szöveggyűjtemény, 3. nyelvtani leírás. A Szamosháti,
Ormánysági, a Wichmann-féle csángó szótár után a most készülő szegedi szótáron
kívül még a következő regionális szótárakra volna szükség. Fontossági sor-
rendben: 1. palóc (középpalóc), 2. göcseji (vagy órségi), 3. kemenesaljai (vagy
soproni, Csorna-körüli), 4. sárréti (vagy kunsági), 5. középsomogyi (vagy Tolna
megyei). [Az erdélyi területen is legalább két szótárra volna szükség.]

A nyelvjáráskutatók többsége azon a véleményen van, hogy a nagy szótár-
vállalkozásokon kívül is szükség van *szókincsgyűjtésre a nagyobb tárgykörök-
ből*, pl. kendermunka, földművelés, állattartás, táplálkozás, s különösen tanul-
ságos lenne néhány most elterjedő művelési ág szókincsének tanulmányozása
(pl. rizs-, gyapottermelés). Kétségtelenül érdekes lehet pl. annak az összehason-
lítása, hogyan nevezik a szekér vagy a szövőszék egyes alkatrészeit az ország
különböző részein. Azt sem érdektelen összevetni, hogy mi az eltérés vidé-
kenkint a földművelési terminológiában (a nyelv-
atlaszgyűjtés nyilván csak vázlatos képet ad majd erről). De ez már csak akkor történhetik meg, ha van sok hely-
ről gyűjtésünk. CsÚRY tanítványai készítettek ilyen tárgykörmonográfiákat,
ezek általában igen jók, de anyaguk csupán adatközlés. Az adatok nyelvészeti
értékelésére még nem tettek kísérletet. A magyar nyelvjáráások lexikai kutatásá-
nak irányát még nem látjuk olyan világosan, mint a nyelvtaniét. Talán a szó-
földrajzi nyelv-
atlaszgyűjtés előbbhaladásával e téren is többet tudunk. Minden-
esetre a magyar nyelvjáráások lexikai problémáit nem lehet más nyelvek nyelv-

járási lexikai tanulmányaiból kikövetkeztetni. Továbbá a szókincsgyűjtésben is meg kell állapítanunk a tervszerűséget még a gyűjtés helyére vonatkozólag is. Nem fogadhatjuk el azt az önmagában helyes tételt, hogy mindenütt mindent érdemes gyűjteni. Talán 20—30 év múlva megtehetjük ezt, de ma még nem.

A lexika körébe tartozó feladat a *személynév-* és a *földrajzinév-gyűjtés* is. Mindkettő nagyon fontos nemcsak a nyelvtudomány, hanem más tudományok, a történet, földrajz, néprajz, szociológia stb. szempontjából is. Később kijelölendő feladat, hogy ezt a gyűjtést az országnak mely részein, hány járásban, községben kellene sűrűsően elvégezni, mert a gyűjtést az egész országban itt sem végezhetjük el.

A lexika terén még fel kell vetnünk egy fontos kérdést. Jogosult-e a régi értelemben vett *tájszógyűjtés*? Ennek tisztázása azért is fontos, mert Csúry és iskolája határozottan szembe fordult a régi tájszógyűjtéssel. Tette ezt azért, hogy megvesse a nyelvjárás lexikai vizsgálatának alapját, a teljes szókincsgyűjtést. Továbbá ki akarta emelni a nyelvjárás kutatást a ritkaságvadászások színvonaltalanságából. Ez az irányzat elvben lehetségesnek tartja, hogy a nyelvjárás kutatók gyűjtéseikből a tájszavakat kiírják, de a tájszógyűjtést semmiképpen sem tartja célnak. Kétségtelen, az volna jó, ha a magyar nyelvterületnek minél több pontjáról volna gazdag szókincsgyűjtésünk, de sohasem számíthatunk arra, hogy nekünk olyan gazdag archivumaink lesznek, mint az észteknek vagy a finneknek van, náluk jóformán mindenki gyűjt. Tehát a mi elkészítendő regionális szótáraink anyagát nagyon jól kiegészíti az, ha más vidékekről is feljegyezzük a köznyelvtől eltérő alakú, jelentésű vagy a köznyelvben nem ismeretes szavakat. Csak az a baj, hogy a tájszógyűjtést, bármennyire is nagy hasznát veszi a szótan, az etimológia, a nyelvtörténet, gyakorlatilag nem jelölhetjük ki öncélú feladatnak, hanem mindig csak egy más nyelvészeti feladat (nyelvtani gyűjtés, tárgykörmonográfia) melléktermékének. Nem mehetünk ki azzal a céllal egy községbe, hogy tájszavakat gyűjtünk, naponta feljegyezzünk 30—40 szót, és ezek egyikéről-másikáról is kiderül, hogy szűkebb értelemben véve nem is tájszavak. Talán annyit tehetünk, hogy tudatosítjuk nyelvjárás kutatóinkban a tájszógyűjtés fontosságát, hogy ragadjanak meg minden kínálkozó alkalmat. Természetesen, ha más tudományágak (pl. néprajz) művelői vagy pedagógusok küldenek be tájszavakat, azokat szívesen vesszük. Csak megkívánjuk, hogy a tájszavak feljegyzése is megfelelően a lexikai követelményeknek, tehát közöljék a szó teljes és csonkatövét, jelentését, és ne maradjon el a jelentést pontosan megvilágító példamondat sem, továbbá jelezzék a szó használati körét, szociális érvényét.

c) Szöveggyűjtés

Kétféle gyűjtési mód van szokásban: 1. az egyszerű hallásra támaszkodó, ú. n. kézzel való feljegyzés és 2. a géppel való felvétel. A *géppel való gyűjtésnek* a megbízhatóságot, hűséget, illetőleg óriási előnyei vannak. A hanglemezen szereplő szövegeket sokszor, hússzor, harmincszor, ha akarom százszor is le tudjuk hallgatni, így a legfinomabb árnyalatokat, az egyes a hangok képzésében mutatkozó pillanatnyi ingadozásokat is meg lehet figyelni és örökíteni. De ne hanyagoljuk el a kézzel való feljegyzést sem! A géppel való gyűjtés ma még nem tökéletes módszerű. Először is a gép torzít. A géppel való felvételnél továbbá a beszélő sokszor nagy elfogódottsággal küzd. Meglátszik ez a mondat szerkesztésén (így sok a kusza mondat, félmondat), a viszonyító eszközöknek (pl. ragoknak) a normálistól eltérő használatában és olykor a kiejtésben is. A géppel felvett szövegekben a normális helyzetnél sokkal több a nyelvi botlás. Módszertani hiba volna, ha az így felvett szövegek publikációiban előforduló töredékességet,

bizonytalanságokat, a hibásan szerkesztett mondatokat a beszéd természetes változatának tekintenők, a kiejtésben előforduló sok köznyelvi alakot pedig úgy vennék, mintha a beszélő általában így alkalmazná őket. Az utóbbi kétségtelenül a köznyelvhez való közeledés egyik fokmérője, talán arra jó, hogy megmutassa, melyek azok a nyelvjárási formák, amelyeket a parasztember leghamarabb elhagy, ha tudatosan vagy tudat alatt változtatni igyekszik a beszédén (egymás közti társalgásban kevesebb köznyelvi alak fordul elő beszédében). A Nyelvtudományi Intézet archívumában lévő lemezeknek vannak kitűnő részletei, amikor a beszélő megfélekedik a természetellenes helyzetről, de vannak kevésbé használható felvételek is. A szövegek kiadásakor tehát meg kellene kísérelni jelezni, hogy egyes részek — legtöbbször a beszélgetés vagy elbeszélés eleje, vagy ott, ahol szünet áll be, és a beszélő újra kezdi a mondókáját — nem a normális beszédet tükrözik. A géppel való felvételnél a gyakorlatban általában jól bevált az a módszer, hogy a beszélő hosszabban beszéljen, nagyobb élményt mondjon el, így jobban belelendül a természetes beszédmodorba, lassan megszabadul gátlásaitól. De az a módszer, hogy a beszélőt előre felhívjuk, hogy mindent mondjon el, és arra vigyázzon, hogy mindent sorjában mondjon el, semmit ki ne hagyjon (folklor szempont), nem jó. Ez zavarja a beszélőt, nagyon jó munkát akar végezni, nagyon szépen akar beszélni és jól akar „szerkeszteni”, tehát nem önfeledten beszél. A most alkalmazásban lévő magnetofonfelvételnél a rejtett mikrofon nem alkalmazható, fontos, hogy az alany a mikrofonba belebeszéljen, már ha félrefordul, pl. megtörli beszédközben az orrát, ez is módosítja a hangfelvételt.

Az egyszerű hallás után kézzel való feljegyzésnek megvannak a maga természetes fogyatékségei. Meg kell kérnünk az adatszolgáltató alanyt, hogy lassan beszéljen, mert különben nem tudnók elbeszélését feljegyezni. Így elvesz a természetes beszéd sok frissesége. Nemcsak a hanglejtés és a hangsúlyozás más, amit eleve nem tudnánk megfigyelni a szövegfeljegyzés gondja közepette; más a mondatszerkesztés is, elvesznek a paraszti beszédre annyira jellemző emfaticumok. A kézírásos feljegyzés (gyorsírásos vagy egyéni rövidítéseket alkalmazó feljegyzés) alkalmával továbbá eleve le kell mondanunk a finomabb árnyalatok jelzéséről. Nem tudjuk megfigyelni és megörökíteni azt sem, hogy *e* vagy *é* hangot különböző nyíltsági vagy zártsági fokon ejtenek, de sok esetben nem lehet elég megbízhatóan visszaadni a mássalhangzó-asszimilációt, az ikerítődés, az *-l*, *-r*, *-j* nyújtó hatását, a nazalizációt, az eliziót sem. Ezek u. i. nem olyan szabályosak, mint ahogy szövegeink, szótáraink jelzik. A kézírásos feljegyzés tehát finomabb hangtani tanulmányokra nem lesz alkalmas, de alkalmas arra, hogy nagyjából visszaadja a nyelvi egységre jellemző hangállományt és hangállapotot (sajnos, többnyire a gyűjtő utólagos értékelése alapján, tehát sematikusán), viszont alaktani és mondattani szempontból igen jó.

Szövegyűjtést kezdő nyelvjáráskutató nem végezhet, a gyakorlott is csak akkor teheti viszonylag kevesebb veszéllyel, ha jól ismeri a nyelvjárást. Tehát erre is érvényes a referátumunkban ismételtén visszatérő felhívás: kevés helyen, inkább kevesebb szöveget, de megbízhatóan jegyezzük fel. A gépi felvételnél pedig törekedjünk a zavaró körülmények kikapcsolására, teremtsük meg az adatközlő számára a beszéd természetes légkörét; készítsünk felvétel közben feljegyzéseket; hallgassuk le hamarosan a szövegeket, és ne csak a publikáció, hanem az archívum számára is lássuk el az anyagot bőven jegyzetekkel; nehogy 20–30 év múlva egy kutató, aki a felvétel körülményeit nem ismeri, téves következtetéseket vonjon le. A szövegek kiadásába pedig vigyünk be több filológiát, röviden jellemezzük adatközlőinket is. A nehézségek felsorolásával azonban nem akarunk senkit sem visszariasztani a szövegyűjtéstől. Ezzel csupán tanácsot akarunk adni gyűjtőinknek, hogyan küszöböljék ki a hiba-

forrásokat. Másrészt jelezni kívánjuk a feldolgozó számára, hogy mit várhat a nyelvjárási szövegektől megbízhatóságot, fonetikai pontosságot illetően. Sajnos, nagyon kevés szövegünk van. Kár, hogy képzett nyelvjáráskutatóink újabban nem gyűjtenek szövegeket. Ismételten hangoztatjuk, hogy szöveggyűjtés nélkül nem tudjuk elképzelni nyelvjárásaink feldolgozását.

d) A gyűjtés helye

Még egy kérdés tisztázandó: területileg hol kell elvégezni a regionális szótár, a nyelvtani monográfia anyaggyűjtését: egy nagyobb összefüggő területen több ponton vagy pedig a nyelvterület egy pontján. CSÚRY BÁLINT Szamosháti Szótárának anyagához több községből gyűjtött ugyan, de anyagának nagyobb részét mégis csak Egriben és Mikolán szedte össze. KISS GÉZA is gyűjtött több községből, de anyagának zöme Kákicsról való. De CSÚRY szótára Szamosháti, nem pedig egri, a KISS — KERESZTES-féle sem kákicsi, hanem Ormány-sági Szótár. Elméletileg szépen hangzik, hogy a lexikai és a nyelvtani gyűjtést nagyobb területen végezzük el, de ez a gyakorlatban kivihetetlen. Tehát az a járható út, ha a kutató inkább egy kis nyelvi egység (legfeljebb 2—3 falu) nyelvét dolgozza fel, mint egységet, de azt tökéletesen, semmint 20—30 községbe is bekukkantson, de egyikben se végezzen alapos munkát. A regionális atlaszgyűjtés feladata, hogy megvizsgálja, hogy egy-egy alak vagy szó hogyan hangzik a nyelvterület különböző pontjain. A kutatópontot előzetes tájékozódás után ott kell kiválasztani, ahol a vidékre jellemző nyelvi sajátosságok a legjobban megtalálhatók, a nyelvjárás archaikus. Nem tanácsos a kutatópontot nyelvjárási határon, átmeneti területeken kiválasztani, mert ezeknek a vizsgálata akkor lesz értékes, ha a nyelvjárási mag (Kernlandschaft) nyelvi állapotát ismerjük, és az átmeneti területek anyagát van mihez hasonlítani. Az átmeneti területeken nagyon sok a párhuzamos alak, és a kutató nem tudja őket helyesen értékelni. Éppúgy meg kell szüntetni azt az eddig folytatott gyakorlatot, hogy a kutató csak ott gyűjtött, ahol született vagy a rokonai éltek. Így értékes nyelvi területek kimaradtak a gyűjtésből. Amíg a kutató a maga buzgalmából, megfelelő anyagi támogatás híján dolgozott, ez természetes volt, de semmiképp sem engedhető meg a tervszerűtlenség akkor, ha a nyelvjáráskutatást mint intézeti munkát végzi, vagy ezért ösztöndíjat kap. A kutatás sürgőssége és fontossága szempontjából vannak fontosabb és kevésbé fontos helyek. A gyűjtésben a sorrend megtartása nagyon fontos, ha valóban el akarjuk végezni azt, ami a mi nemzedékünkre vár. A penzumszerű, első gyűjtések helyét természetesen nem lehet megkötni.

*

Összefoglalva: mit gyűjtsünk?

1. A nyelvjáráskutatásba bekapcsolódók, kezdők *szókincsgyűjtést* végezzenek egy tárgykörön belül, továbbá *kisebb nyelvtani gyűjtést*, pl. az ikes igék ragozása, a külső és belső helyviszony jelölése, a határozó kifejezése, a határozóragok funkciója, a birtokviszony jelölése, a birtokos személyragos szavak többes számának jelölése (egy birtokos több birtok, több birtokos több birtok) stb.

2. A *haladók nyelvtani monográfiához* gyűjtsenek anyagot. A cél az, hogy egy község, egy nyelvi egység teljes hangtani, alaktani és mondattani rendszerét feldolgozzák. De a hangtani, alaktani rendszert ki lehet dolgozni részletekben is. A sémarendszerű monográfiákon kívül a haladók megvizsgálhatnak egy-egy nyelvi jelenséget teljes részletességgel. Készíthetnek szinkron szemléletű, de a történeti rendszer ismeretében csoportosított jelenségmonográfiát. Az egy tárgy-

körben mozgó lexikai gyűjtést nem ajánljuk haladóknak addig, míg e téren nem lesznek meg a távolabbi perspektíváink.

3. A *képzett* gyűjtők gyűjtsenek nyelvjárási *szövegeket*.

4. Azok, akik a nyelvtani leírásban, a szó- és szöveggyűjtésben, a nyelvjáráskutatásban való *jártasságukat* megmutatták, megbízhatók egy-egy *regionális szótár* anyagának összegyűjtésével és ezzel kapcsolatban *alapos nyelvtani monográfiá* elkészítésével, továbbá *regionális nyelvatlászok* készítésével.

III. A gyűjtők képzése

A gyűjtők képzését sokkal alaposabbá és tervszerűbbé kell tennünk! Párhetes, hónapos kiképző tanfolyam mit sem ér. Első feltétel, hogy a gyűjtőknek *alapos nyelvészeti és nyelvtörténeti ismereteik* legyenek. Meg kell ismerniök továbbá a magyar nyelvjárási irodalom főbb eredményeit. Az elméleti ismeretek után a nyelvjáráskutatás módszerét kell megtanítani, kitérve a kutató módszer fejlődésének történetére. A legfontosabb azonban a fonetikai képzés.

A fonetikai képzésnek az a célja, hogy a gyűjtők felismerjék a vizsgálandó nyelvjárási hangjait, a hangok képzésének finomabb árnyalatait is. Az eddigi kiképzéseknek — néhány dicsérendő kivételtől eltekintve — általában az volt a hibája, hogy csak azt tanították meg, hogyan kell az egyes hangokat, diftongusokat, hangkapcsolatokat jelölni, de nem fejlesztették tervszerűen a hallgatók hallási és appercepciós készségét, nem tartottak kellő számú fonetikai gyakorlatot, nem elemezték ki az egyes fonetikai helyzeteket. — Eddig a gyűjtők fonetikai képzése úgy történt, hogy a tanfolyam vezetője maga, vagy egy erősen tájszólásban beszélő hallgató diktálta a szavakat, illetve szövegeket. Helyesebbnek látszik, ha a kiképzés hanglemezek segítségével történik. Először is azért, mert kevés olyan tanfolyamvezető van, aki a maga beszélt nyelvétől távol álló nyelvjárási hangállományát természetesen és nem mesterkéltén adja vissza, másodsorú nehéz ugyanazt a szót ugyanabban a hangtani helyzetben, ugyanazzal a hangárnyalattal egymásután többször kiejteni. A hanglemez egy-egy rövid mondatát — mint fentebb is említettük — sokszor meg lehet ismételni. Így a hanglemezrel végzett fonetikai gyakorlat a hangok legfinomabb árnyalatainak kielemezésére a legjobb eszköz. Hanglemezek segítségével a kiképzést a különböző egyetemeken és főiskolákon egységesen lehetne végezni. Továbbá azért is szükség volna pedagógiai jellegű hanglemezek készítésére, mert népnyelvi hanglemezeink oktatási célokra kevésbé alkalmasak, legtöbbször olyan bonyolult hangállapotot rögzít, hogy azokkal kezdőknél nem sokra megyünk. A hanglemezek elkészítése nem jelentene nagy kiadást, egyetemenként 3—4 lemez elég volna erre a célra.

Kezdetben a köznyelvi kiejtés lejegyzését kell gyakoroltatni, hogy a gyűjtők megszabaduljanak a helyesírási béklyóktól, tanuljanak meg hallani és merjenek hallásuk után jegyezni. Ezután lehetne a köznyelvi kiejtésben nem szereplő fonémák és hangtani helyzetek feljegyzését gyakoroltatni.

Véleményem szerint a fonetikai kiképzésben a következő fokozatokra, illetőleg a következő felvételekre volna szükség:

1. Egy-egy szó felvétele köznyelvi kiejtésben (a szavak között szünetek, hogy ne kelljen a gépet mindig leállítani). Az egyes szavak lejegyzésének gyakorlása után bizonyos szókapcsolatok gyakorlása a fontos. Például ilyenek: *bontsd ki, öntsd ki, dobd ki, nyisd ki, lökd fel, tátsd ki, mondd meg, álld meg, mondd el* stb.

2. Egy-egy rövid mondat köznyelvi kiejtésben.

3. Összefüggő szöveg köznyelvi kiejtésben. Ha a köznyelvi beszédet jól le tudják jegyezni fonetikusán, akkor kerül a sor a népnyelviekre.

4. Egy-egy kifejezés — szünetekkel felvéve — a nyílt *e* és zárt *ë* érzékel-
tetésére.

5. Egy-egy kifejezés (szünetekkel felvéve) a nyílt *e* és a nyíltabb *ę* érzékel-
tetésére (1. lemez).

6. Példák az *ö*-zésre. Egy-egy szó (itt már együtt szerepel az *ö* és *ë*).

7. Rövid mondatok *e-ző*, *ë-ző*, nyíltabb *ę-ző* és *ö-ző* szavakkal (de a szavak-
ban ne legyenek diftongusok).

8. Példák az *á* és *é*, *ā* és *ā* gyakorlására.

9. Rövid mondatok a fentiek gyakorlására (2. lemez).

10. A diftongusok gyakorlására egy-egy szó szünettel felvéve,

a) *óu*, *őü*, *aò*, *eó'*

b) *uo*, *ua*, *üö*, *üe*, *ië*, *ie'*, *ië'*

c) *uò*, *üö*, *ië*-típusúak

11. Rövid mondatok diftongusos szavakkal.

12. Példák, egyes szavak és szókapcsolatok a nazalizáció gyakorlására
(tiszántúli és dunántúli típusok).

13. A mássalhangzó asszimilációra és a magánhangzó elíziojára vonatkozó
példák (3. lemez).

14. Eredeti népnyelvi hanglemezek hallgatása egy-egy szempont, pl.
zárt *ë* és nyíltabb *ę* gyakorlására, egy-egy diftongus vagy hangkapcsolat gyakor-
lására.

15. Eredeti népnyelvi hanglemezek hallgatása és lejegyzése.

Egy ilyen fonetikai iskolának körülbelül egy évig kell tartania (a 10., 12.,
13. típusokat heteken át kell gyakoroltatni). Csak akkor érdemes kiküldeni a
gyűjtőket a helyszínre, ha ezen az iskolán átmentek. Ha már anyaggyűjtést
végezett is a kutató, akkor is folytatni kell a hanglemezhallgatást. Hosszú évekbe
kerül, míg valaki azt mondhatja magáról, hogy jól tud feljegyezni. Véleményem
szerint a nyelvjáráskutató kiképzésénél az általános ismertetések után ennek a
fonetikai iskolának az elvégzése a legfontosabb. Azokat, akik egyetemi hallgató
korukban ezt a fonetikai iskolát sikerrel elvégzik, lehetne tudományos intézetek-
ben nyelvjáráskutatásra alkalmazni, és velük kellene a különböző irányú gyűjté-
seket végeztetni.

A fonetikus feljegyzés előhaladásával a hallgatókat közös kiszállásokra kell
elvinni, hogy az alanyokkal való bánásmódról és a népi beszéd feljegyzésének
módszeréről a helyszínen is tájékoztassuk, és a kutatásba bevezessük őket.

A nyelvjáráskutatók kiképzésével kapcsolatban DEME LÁSZLÓ többször
idézett tanulmányában értékes gondolatokat vet fel. Három év kellene szerinte
a nyelvjáráskutatók kiképzésére. Ez a terv a következő volna: 1. év: fonetika,
a gyűjtés és feljegyzés technikája, a nyelvjárások főbb hangtani kérdései, a han-
gok funkcionális megterheltsége szempontjából a szembenállásonkénti elemzés
és tendenciák szerinti vizsgálat elméleti kérdései (pl. *i*-zés — *é*-zés, *ë*-zés — *ö*-zés
stb.). Az első nyáron 3—4000 szavas kérdőívet kellene végigkérdezni a hangtan
köréből. 2. év: Az összegyűjtött anyag séma szerinti feldolgozása, a nyelvjárások
és a nyelvtörténet tanulmányozásával. A második évben megkapják a hallgatók
az elkészítendő alaktani séma elméleti ismereteit is, az alaktani sémát a második
nyáron begyűjténék. 3. év: Az alaktani séma feldolgozása és előkészület a mondat-
tani gyűjtésre és szöveggyűjtésre.

Ezt a tervet minden nyelvjáráskutató örömmel üdvözölheti, mert szépen
összekapcsolja a nyelvjáráskutatást a nyelvtörténeti ismeretek tanulmányozásá-
val. A fokozatok is igen jók, csak egy baj van. Az egyetemi hallgatók elfoglalt-
ságát figyelembe véve ez a terv, mostani formájában, nem valósítható meg.
A kutatóképzésnek ezt a módját kellene választani tudományos intézetekben

vagy egyetemeken, főiskolákon, tanársegédek, gyakornokok stb. számára. Az egyetemi hallgatók számára azonban le kell egyszerűsíteni a tervet. Legfontosabb belőle az elméleti és a fonetikai képzés, továbbá az anyag nyelvészeti feldolgozásának eszméje. Tehát az elkészítendő hangtani kérdőív egy részét vagy egyes részeit lehetne végigkérdezni az első nyáron, a második nyáron pedig folytatni lehetne a gyűjtést, vagy már alaktani kérdéseket is elő lehetne venni. Ennek az elaprózásnak az a veszélye, hogyha a hallgatók a hangtan vagy az alaktani rendszer egy részletét dolgozzák ki, akkor csorbát szenved a kiképző terv egyik fontos része, nem látják a hallgatók a nyelvi jelenségeket a nyelvi rendszer egészében. — Mindenesetre a DEME-féle kiképzési tervet elfogadhatjuk kiindulási alapnak. A kiképzést végző tanfolyamvezetők bevonásával el kell készítenünk egy egyszerűbb tervezetet, meg kell kezdenünk a hallgatók kiképzését, s a gyakorlat majd kialakít egy követhető eljárásmódot.

Summázva az eddig elmondottakat: a nyelvjáráskutatók kiképzését tervszerűvé kell tenni. A kiképzés és az első gyűjtések után a kutatók azonban ne csak a gyűjtésüket dolgozzák fel, hanem végezzenek más nyelvészeti munkát is. Nyelvjáráskutató munkájuk pedig ne csak pusztán gyűjtésből álljon, válasszák a feldolgozásnak azt a módját, amihez a nyelvtörténet tanulmányozása szükséges.

IV. A gyűjtés megszervezése

Az eddigiekben már többször szóltunk szervezési kérdésekről. Most ezeket összefoglaljuk és eggyel-mással kiegészítjük.

1. Kétségtelenül a legfontosabb, hogy a munkát megszervezzük. Legalkalmasabbnak látszik a gyűjtés szervezésére a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.

2. A Nyelvtudományi Intézet gondoskodik a kiképző tanfolyamok megszervezéséről. A tanfolyamokat azonban az egyetemek és főiskolák maguk rendezik és vezetik.

3. A Nyelvtudományi Intézet az egyetemek és főiskolák képviselőivel együtt megállapítja a kiképző tanfolyamok tematikáját (később tankönyvet is állít össze), és pedagógiai célú hanglemezeket készít.

4. A Nyelvtudományi Intézet gondoskodik kutatótémák kijelöléséről, a témák sémáinak összeállításáról, hogy az egyetemen és főiskolákon a szemnáriumi és szakdolgozati tétel kiadásánál fel lehessen őket használni.

5. Ki kell jelölnünk a kutatóterületeket, illetőleg a kutatópontokat.

6. Meg kell keresnünk a módját annak, hogy a fonetikai kiképzést nyert, de a vidéken működő pedagógusok közül néhányan szintén kapcsolódjanak be a nyelvjáráskutató munkába.

*

Elvi, módszertani kérdésekben, a gyűjtés sorrendjét illetően lehetnek köztünk véleménykülönbségek, a gyűjtők kiképzésének tervével is sokat kell még foglalkoznunk. Abban azonban mindannyian egyetértünk, hogy a nyelvjáráskutatás ügyét a holtpontról ki kell lendítenünk, a nyelvjárási anyag gyűjtését mielőbb meg kell kezdenünk.

VÉGH JÓZSEF